



تعریف‌نگاری و ضرورت استفاده از منابع در کار واژه‌گزینی

واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی علمی نوپاست و فعالیت علمی در این زمینه نیز در هر جامعه‌ای با توجه به نیازهای آن جامعه و مشکلات و مسائل مربوط به زبان آن جامعه صورت می‌گیرد. در ایران فعالیت علمی واژه‌گزینی به حدود یک‌صد سال پیش برمی‌گردد و با گذشت زمان سازمان‌یافته‌تر و علمی‌تر شده است. در این ویژه‌نامه سعی می‌کنیم علاوه بر انتشار مقالات علمی در حوزه واژه‌گزینی و اصطلاح‌شناسی، مسائلی را که در طی سال‌ها فعالیت در زمینه واژه‌گزینی در فرهنگستان سوم با آن مواجه بوده‌ایم مطرح کنیم و با طرح آنها از نظرات صاحب‌نظران و علاقه‌مندان به این حوزه آگاه شویم. یکی از مباحث مطرح در کار واژه‌گزینی ضرورت استفاده از منابع و مآخذ در مراحل مختلف کار است و فرهنگستان همواره بر لزوم استفاده از آنها تأکید کرده است.

در ابتدای کار واژه‌گزینی لازم است مجموعه واژه‌ها و اصطلاحات از حوزه موضوعی مورد

نظر استخراج شود. ما این مجموعه را اصطلاحاً و در مفهومی کلی پیکره واژگانی می‌نامیم. در این مرحله منابعی باید برگزیده شود تا از آنها بتوان فهرست اصطلاحات موجود در حوزه موضوعی را گردآوری کرد. این منابع شامل فرهنگ‌های عمومی و تخصصی، واژه‌نامه‌ها، واژگان‌ها، کتاب‌های تخصصی، واژه‌نامه‌های انتهای کتاب‌ها، دستینه‌ها، درس‌نامه‌ها، استانداردهای بین‌المللی و مجموعه اسناد و مدارک مختلف است. وجود این منابع به زبان انگلیسی و در صورت امکان به زبان‌های دیگر، از جمله فرانسوی و آلمانی، در هنگام واژه‌گزینی ضروری است. علاوه بر این، فرهنگ‌های تخصصی دوزبانه غیرفارسی - فارسی و دیگر اسناد فارسی مرتبط با آن حوزه موضوعی نیز لازم است گردآوری شود. منابع تهیه‌شده در ابتدای کار لزوماً حاوی اطلاعات کافی در مورد اصطلاحات حوزه مورد نظر نیستند و صرفاً برای استخراج داده‌های واژگانی در نظر گرفته شده‌اند. پس از تهیه پیکره و دسته‌بندی آن بر مبنای اولویت‌هایی، نظیر جدید بودن واژه‌ها، اهمیت اصطلاحی آنها، واژگان پایه بودن آنها یا اولویت‌هایی که در هر حوزه موضوعی ممکن است در مدنظر قرار گیرد، مرحله بعدی کار واژه‌گزینی و معادل‌یابی آغاز می‌شود. برای این کار، لازم است منابعی اختیار شود که دارای تعریف و توضیح کافی در مورد واژه‌های انتخاب‌شده باشند تا از طریق آنها بتوان اصطلاحات را به‌روشنی و به‌اختصار تعریف کرد و نیز مترادف‌ها و مشتقات و ترکیبات آنها را استخراج کرد.

در هنگام بررسی اصطلاحات، تعریف‌های مختلف مندرج در فرهنگ‌های تخصصی مفهوم را برای متخصصان روشن‌تر می‌کند. در عین حال، اهل فن و تخصص هر یک برداشت خود را از مفهوم مورد نظر ارائه می‌دهند و به اتفاق نظر می‌رسند. در جلسات کارگروه‌های تخصصی، در مواردی، ممکن است متخصصان تعریف درج‌شده در منابع را کافی و کامل ندانند. در این صورت می‌توان با توافق اعضا دخل و تصرفی در تعریف موجود در فرهنگ‌ها کرد یا تعریفی با اقتباس از چند فرهنگ عرضه کرد. در موارد نادری نیز ممکن است اهل

فن تعریفی بر مبنای دانسته‌های خود ارائه دهند. معمولاً ترجیح آن است که این اتفاق کمتر رخ دهد، زیرا اعضای کارگروه‌های واژه‌گزینی همیشه هم‌نظر نیستند. این اعضا، در عین حال، ثابت هم نیستند و ممکن است در طول چندین سال فعالیت کارگروه تغییر یابند و اعضای جدیدی به کارگروه اضافه شوند و اعضای جدید نظر اعضای قبلی را به هر دلیل قبول نداشته باشند. از سویی، گروه واژه‌گزینی فرهنگستان زبان و ادب فارسی مسلماً در قبال تعریف‌های ارائه‌شده مسئول است و چنانچه تعریف‌ها مشکلات علمی داشته باشند باید پاسخگو باشد. در این صورت چه می‌توان کرد؟ کدام تعریف را باید پذیرفت؟ در صورت ارائه یک تعریف که مرجع آن اهل فن است، چنانچه در خارج از فرهنگستان پرسشی مطرح شود و در صحت تعریف تشکیک شود، چه باید کرد؟ برای پرهیز از این امر و برای آنکه فرهنگستان بتواند در برابر جامعه علمی پاسخگو باشد، استخراج واژه‌ها و تعریف‌ها از منابع معتبر ضرورت دارد. مسلماً منابع انتخاب‌شده به زبان‌های بیگانه نیز حاوی اشکالات و کاستی‌هایی هستند، ولی چنانچه منابع را اساساً کنار بگذاریم و با توجه به دانسته‌های خود به تعریف واژه‌ها بپردازیم، احتمال بروز خطا بسیار زیاد است. از سوی دیگر، هدف از تعریف هر اصطلاح نزدیک شدن به مفهومی است که در پسِ برابرنهادهای پیشنهادی وجود دارد. به عبارتی، تعریف روشن می‌سازد که چرا این یا آن معادل پیشنهاد شده است. بدیهی است که در این نوع تعریف‌نگاری صحت داشتن بر جامع و مانع بودن ارجح است و تعریف‌ها صرفاً برای مقاصد واژه‌گزینی ارائه می‌شوند؛ به همین جهت، ذکر تمامی شروط لازم و کافی و ایجاد تعریف‌های جامع و مانع، نظیر آنچه در تعاریف فرهنگ‌های تخصصی مطرح است، چندان ضرورتی ندارد.

در طی دست‌کم بیست‌وسه سال فعالیت واژه‌گزینی در فرهنگستان به تجربه ثابت شده است که برای دستیابی به مفهوم هر اصطلاح و معرفی آن در قالب تعریفی روشن و گویا، مطمئن‌ترین راه، استفاده از منابع معتبر است تا از بسیاری از تجدیدنظرها و دوباره‌کاری‌ها

جلوگیری شود. در طی این مدت استادان فراوانی با فرهنگستان همکاری کرده‌اند و در برخی کارگروه‌های تخصصی جای خود را به استادان جدید داده‌اند. در این بین مشکلی که رفته‌رفته آشکار شد این بود که تعریف‌های ارائه‌شده از سوی استادان پیشین را اعضای جدید تغییر می‌دادند و این یکی از معضلات کارگروه‌های واژه‌گزینی بود. از این رو، دست‌کم در پانزده سال گذشته هیچ تعریفی بدون ذکر منبع مشخص پذیرفته نشده است. هر چند در مواردی به واژه‌های جدیدی برخوردیم که هنوز وارد فرهنگ‌های لغت نشده‌اند. در این موارد منبع مورد استفاده ممکن است کتاب یا مقاله یا مطلبی باشد که واژه در آن به کار رفته است و اهل فن در شأن اصطلاحی یا «اصطلاح‌بودگی» آن اتفاق نظر دارند.

منابع و مآخذ کار واژه‌گزینی، بسته به حوزه موضوعی و با توجه به مخاطب و محدوده‌ای که با در نظر گرفتن اولویت‌های واژه‌گزینی تعیین کرده‌ایم، ممکن است بسیار متفاوت باشد. در حوزه‌های علوم پایه و فنی و مهندسی خوشبختانه منابع گوناگون، از فرهنگ‌های تخصصی و واژه‌نامه‌ها و واژگان‌ها گرفته تا استانداردهای مختلف وجود دارد و می‌توان پیکره مورد نظر و تعریف‌ها را از آنها استخراج کرد. در برخی حوزه‌ها، مانند حوزه‌های علوم انسانی و هنر، واژه‌نامه و فرهنگ کمتر است و در مواردی فقط دانشنامه و دایرةالمعارف وجود دارد که کار استادان را در این حوزه‌ها دشوارتر می‌کند. در چنین کارگروه‌هایی اعضای متخصص آن حوزه ضرورتاً باید در بررسی تعریف‌های دانشنامه‌ای طولانی و خلاصه‌سازی مطالب و سرانجام ارائه تعریفی کوتاه دقت نظر فراوان به خرج دهند. در برخی حوزه‌ها نیز لازم است بیشتر به قراردادها و قوانین و بخشنامه‌ها و اسناد رسمی مراجعه شود. در حوزه‌هایی که بسیار کاربردی هستند، لازم است دفترک‌ها و دستورالعمل‌ها و مانند آنها را نیز بررسی کرد. در سال‌های اخیر فضای مجازی کمک فراوانی به کار واژه‌گزینی کرده است و اهل فن می‌توانند انواع فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها و اطلاعات لازم را در پایگاه‌های اطلاعاتی مختلف و در حوزه‌های گوناگون جست‌وجو کنند. بدیهی است در مورد اعتبار

این منابع باید کمی تأمل کرد و شایسته است در استفاده از اطلاعات موجود در فضای مجازی با دقت عمل شود و صرفاً از پایگاه‌ها و وبگاه‌های معتبر استفاده شود.

خوشبختانه، در طی سال‌های گذشته، در بسیاری از رشته‌ها فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های معتبر در اختیار بوده است و استادان و پژوهشگران برای تهیه پیکره و تعریف‌نگاری از آنها بهره برده‌اند. در برخی موارد، فرهنگ یا منبع معتبر و موثق و مورد قبول همه متخصصان یک حوزه که حاوی مجموعه اصطلاحات آن حوزه علمی باشد وجود نداشته است و شاید فرهنگستان اولین مؤسسه‌ای بوده که با کمک اهل فن توانسته است مجموعه واژه‌های یک علم را به صورتی نظام‌مند در قالب فرهنگ به جامعه علمی عرضه کند. استادان و همکاران ما با جست‌وجو در منابع مختلف و استخراج واژه‌ها توانسته‌اند برای مجموعه‌ای از اصطلاحات حوزه‌های موضوعی خاص معادل‌گزینی کنند و آنها را در مجموعه واژه‌های مصوب فرهنگستان یکجا گرد آورند.

اهمیت استفاده از منابع در کار واژه‌گزینی و حتی در ترجمه و فرهنگ‌نویسی بر کسی پوشیده نیست و خوشبختانه در گروه واژه‌گزینی توجه به این امر بسیار پررنگ‌تر شده است. در فرهنگ‌های واژه‌های مصوب و هزارواژه‌های انتشاریافته در طی سال‌های گذشته تعریف‌هایی با معیارهای علمی تعریف‌نگاری و متناسب با درک عمومی ارائه شده است. این تعریف‌ها به‌نحوی نوشته شده که برای افرادی با تحصیلات دانشگاهی قابل درک باشد. منابع اصلی استخراج این تعریف‌ها غالباً فرهنگ‌های تخصصی و فرهنگ‌های علمی نسبتاً عمومی بوده است.

استانداردسازی در کار واژه‌گزینی حائز اهمیت است. استاندارد کردن اصطلاحات (بازنمودها) در برابر مفاهیم و شیوه تعریف‌نگاری اصطلاحات دو جنبه از کار است. آنچه گروه واژه‌گزینی تلاش کرده است به آن دست یابد استانداردسازی در شیوه ارائه تعریف با استناد به منابع معتبر است. لیکن تأکید فرهنگستان همواره این بوده است که مفاهیم از

تعریف موجود در فرهنگ‌ها اخذ شود، ولی معیارهای تعریف‌نگاری صحیح در آنها رعایت شود. از این روست که تعریف‌های ارائه‌شده در فرهنگ‌های فرهنگستان، اگر ویژگی جامع و مانع بودن را چندان نداشته باشند، می‌توان آنها را به لحاظ شیوه تعریف‌نگاری تا حد زیادی معیار دانست و این دستاوردی مهم برای گروه واژه‌گزینی فرهنگستان زبان و ادب فارسی است.

نسرین پرویزی